

ՌԱՖԱՅԵԼ ԻՇԽԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁԸ

Քանասիրական հետազոտությունների ժամանակ քիչ չեն այն դեպքերը, երբ որևէ հարց ճշտելու նպատակով իբրև կուլան օգտագործվող հանրահայտ գրույթը սխալ է դուրս գալիս: Այդպես եղավ, երբ Հակոբ Մեղապարտի անունով հայտնի գրքերը այլ հարցի կապակցությամբ ուսումնասիրելիս՝ անսպասելիորեն պարզեցինք, որ սխալ է եղել նրանց տպագրման մինչև վերջերս ընդունված հաշորդականությունը և Պարզատումարև իբրև հայ առաջին տպագիր գիրք համարելը: Այս ճշտումը, որ հրատարակվեց «Քանրեր Մատենադարանի», № 7-ում¹, որոշ եզրակացությունների և ենթագրությունների տեղիք տվեց հայ տպագրության սկզբնավորման վերաբերյալ:

Հակոբյան գրքերի տպագրման ժամանակագրությունը որոշելիս մեր ձեռքի տակ չկար նրանցից մեկը՝ Պատարագատեաւ-ը: Քանի որ քանասիրության մեջ հակոբյան հինգ գրքերից երկուսը հաստատ ընդունված էին իբրև թվակիր Պարզատումար-ը՝ 1512-ի, Պատարագատեաւ-ը՝ 1513 թվականի հրատարակություններ, և քանի որ մեր ձեռքի տակ եղած գրքերից մեկը թվական ունեցող գիտված Պարզատումար-ն էր, ուստի և մենք միանգամայն հիմնավոր էինք համարում նրա 1512-ը մի ելակետային թվական համարելն ու քստ այդմ որոշ եզրակացություններ անելը: Քայց այժմ, երբ Նրուսաղեմի մեր հայրենակիցների բարյացակամությամբ Մաշտոցի անվան մատենադարանն ստացավ Պատարագատեաւ-ի մանրապատկեր ժապավենը, պարզվեց, որ այդ գրքի բացակայությունը ավելի նշանակալից է եղել մեր զննումների գործում, քան կարելի էր ենթադրել, և այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ է դառնում մի քանի դիտողություններ անել:

Նրևանում եղած հակոբյան շորս հրատարակությունների տպագրման հերթականությունը մենք որոշել էինք այդ գրքերի մեջ էջախորագրերի համար օգտագործված ժապավենաձև շրջանակների տեսակները, գործածության հաշորդականությունը և մաշվածության աստիճանը նկատի առնելու միջոցով: Յույց էինք տվել, որ շորս գրքերի մեջ օգտագործված են 24 ժապավենաձև շրջանակներ, որոնք իրենց ձևավորման ոճով 3 խմբի են բաժանվում: Այսինքն՝ գրքերի մեջ բազմիցս գործմված երեք ութնյակ շրջանակներից յուրաքանչյուր ութնյակը իր առանձին ոճն ունի: Այսպես Ուրբարազբէի մեջ գործածված են իրարից տարբեր, քայց ձևավորման ոճով ընդհանուր ութ շրջանակներ²: Աղբաւ-ում գոր-

1 «Քանրեր Մատենադարանի», 1964, № 7, էջ 275—298:

2 Աճդ, նկ. 3-ը (1—8 համարների շրջանակները):

ծածված են Ուրբաքազբի այդ շրջանակները և ուրիշ 16 շրջանակներ, այսինքն՝ ուրիշ 2 ութնյակ: Ըստ որում, Ուրբաքազբի 8 շրջանակները Աղբաբ-ում նկատելիորեն մաշված են, ծայրերից ջարդված, մյուս 16-ը՝ նոր³: Այս 16 շրջանակներն են օգտագործված նաև Պարզաառումար-ում, Տաղարան-ում և Վասն գանի մամուլում (որ կից է Ուրբաքազբին)⁴: Ըստ որում, Աղբաբ-ի անվնաս դրոշմված այդ շրջանակներից մի երկուսը մաշվածքներ ունեն Պարզաառումար-ում և ավելի շատ են մաշված ու ծայրերից ջարդված Տաղարան-ում ու Վասն գանի-ում:

Մենք ցույց ենք տվել, որ ամեն ինչով անառարկելի է դառնում տպագրման հետևյալ հաջորդականությունը՝ Ուրբաքազբի, Աղբաբ, Պարզաառումար, Տաղարան, Վասն գանի: Այդպիսով, պարզվեց, որ տասնամյակներ շարունակ նշանավոր շատ բանասերների կողմից իրրև առաջին հայկական տպագրություն գիտված Պարզաառումար-ը, իրականում առաջինը չի եղել:

Այս ճշտումը կատարելիս՝ մեր մտքով բուրբուրվին շէր անցնում, որ հարցը մանրամասն ուսումնասիրած մեր նշանավոր բանասերները կարող են սխալված լինել նաև Պարզաառումար-ի թվականի հարցում: Գ. Գովրիկյան, Ն. Ակինյան, Գ. Զարբհանալյան, Տ. Պալյան, Կ. Գաբրիկյան, Լեո, Գ. Լեվոնյան, ահա այն ականավոր բանասերների ոչ լրիվ ցուցակը, որոնք հատուկ քննել ու դնահատել են Պարզաառումարի սկզբում (ճակատին) եղած այս գրությունը՝ «Իննհարիւ. ու վարսունումեկն. գիրն նուն է. և տանուտերն ի վերեն կարինն է. և այլն կարգաւ երբայ»: Այստեղից բուրն էլ միահամուռ եզրակացության են եկել, որ հիշյալ 961-ը գրքի տպագրության թվականն է, և արդի թվականության վերածելու համար 961-ին պետք է գումարել 551 (=1512): Գովրիկյանը գրում է. «Տոնացույց կամ տոմար մը շինողին առաջին գործն է տարվույն թիվը դնել, այն տարվույն թիվը, որուն մեջն է, կամ որուն համար տոմարը կշինվի: Ուստի բուրբուրվին անհավանական է, թե մատենագիրն իրմե շատ ետքն եկող տարվա մը տարեթիվը դնե յուր գրվածքին վրա: Բայց շունի նաև բնավ պատճառ մը մատենագիրն՝ անցյալ տարվո թվականը դնել գրած ու անշուշտ ժողովրդյան գործածության համար շինած մատենին՝ մանավանդ տոմարին վրա, որ նպատկին շէր կրնար ծառայել»: Եվ ապա «հայտնի է ուրեմն, որ առաջիկա մատյանը տպված է կամ այն տարին, զոր կցուցանե թվականը, այսինքն 961=1512, և կամ քանի մը ամիս և գուցե նույն իսկ տարի մը հառաջ սկսած է, որպես զի նշանակված 961 տարվույն համար տոմարը պատրաստ ու գործածելի ըլլա»⁵:

Միայն Ս. Մալխասյանցն է կասկածի ենթարկել 1512-ը որպես Պարզաառումար-ի տպագրության տարեթիվ⁶ և իբրև այդպիսին համարել է 1513-ը, գտնելով, որ 961-ին պետք է գումարել 552: Մալխասյանցի հետ ավելի ուշ համաձայնել է Գ. Գալեմբյարանը⁷:

Մեզ միանգամայն ճիշտ էր թվում Պարզաառումար-ի տպագրման 1512 թվականը, որը հաստատել են Հակոբի տպագրությունները ձեռքի տակ ունեցած և հատուկ ուսումնասիրած մարդիկ: Իսկ Մալխասյանցի կարծիքը թվում էր ան-

³ Անդ, նկ. 4, (9—24 համարի շրջանակները):

⁴ Այդ մամուլի մասին տե՛ս նշվ. հոդվածում, էջ 284 և հետո:

⁵ «Հանդէս ամսօրեայ», 1889, էջ 209:

⁶ «Մշակ», 1912, № 18, 27, 57:

⁷ «Հանդէս ամսօրեայ», 1913, էջ 713:

հավանական նախ այն պատճառով, որ հայտնված էր առանց Պարզառումար-ը (և առհասարակ Հակոբի գրքերից որևէ մեկը) տեսնելու⁸:

Բանի որ հնագույն հրատարակությունների տպագրման ճշտված հաջորդականությունն անառարկելիորեն ասում էր, որ Ուրբարագիրք-ը և Աղբարք-ը տպագրվել են Պարզառումար-ից առաջ, իսկ այս վերջինի հրատարակման թրվականն էլ որոշված էր 1512-ը, ապա մենք հիմք ունենք մտածելու, որ Ուրբարագիրք-ն ու Աղբարք-ը (մանավանդ առաջինը) տպագրվել են 1512-ից առաջ: Այդ հիմքը տալիս էին հնագույն հայկական տպարանների տպագրական կարողության հաշվառումը, այն, որ Պարզառումար-ին նախորդած Աղբարք-ը բավական խոշոր գիրք է և այլ հանգամանքներ:

Ինչ վերաբերում է մեր ձեռքի տակ շեղած Պատարագատետր-ին, տպանրա հակիրճ հիշատակարանը հայտնի է. «Գրեցաւ սուրբ տառս ի ԶԿԹ ի աստուածապահ քաղաքս ի Վէնէժ որ է Վենետիկ ֆրանկստան. ձեռամբ մէղապարտ Յակոբին. ով որ կարդայք մեղաց թողութիւն խնդրեցէք աստուծոյ»: Ուստի, թեև գիրքը մեր ձեռքին չէր, բայց նրա տպագրության այս 962 կամ 1513 թվականը է՛լ ավելի հաստատ էր և երբևէ չվիճարկված:

Ըստ այդմ, հակոբյան հրատարակությունների մեր որոշած հաջորդականության մեջ Պատարագատետր-ի տեղը, հասկանալի է, որ կարող էր լինել 1512-ի համարված Պարզառումար-ից հետո: Մեզ մնում էր որոշել, թե անթվակիր Տաղարան-ից (և Վասն զանի-ից) առաջ, թե հետո է տպվել Պատարագատետր-ը, իսկ դրա համար պետք էր ձեռքի տակ ունենալ գիրքը կամ նրա լուսանկարը:

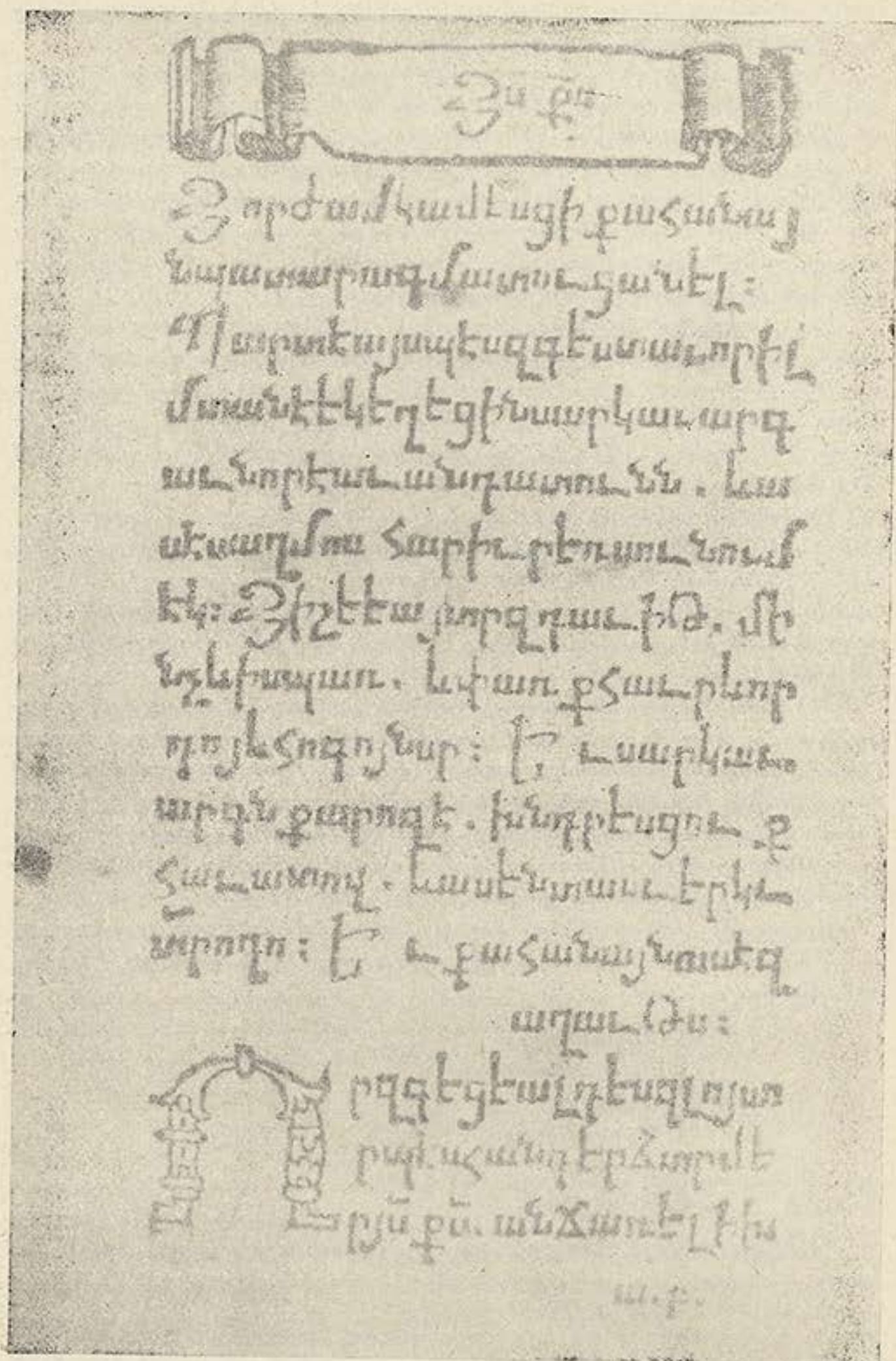
Երբ Մատենադարանն ստացավ Պատարագատետր-ի մանրապատկեր ժապավենը, մեր առաջին գործը եղավ շրջանակների համեմատությունը, և պարզվեց անսպասելին: Պատարագատետր-ում օգտագործված էին Ուրբարագրքի 8 ժապավենները (առաջին ութնյակ) և մյուս 16 ժապավեններից՝ ութը (կարելի է ասել երկրորդ ութնյակ)⁹: Աղբարք-ի հետ համեմատելիս պարզ նկատվում էր, որ Ուրբարագրքի ութ ժապավենները (առաջին ութնյակ) Պատարագատետր-ում ավելի քիչ վնասվածքներ ունեն, քան Աղբարք-ում:

Այսպիսով, Հակոբի գրքերի մեջ որոշմված ժապավենաձև շրջանակները պարզ ասում են, որ հայ հնագույն գրքերը տպագրվել են հետևյալ հաջորդականությամբ:

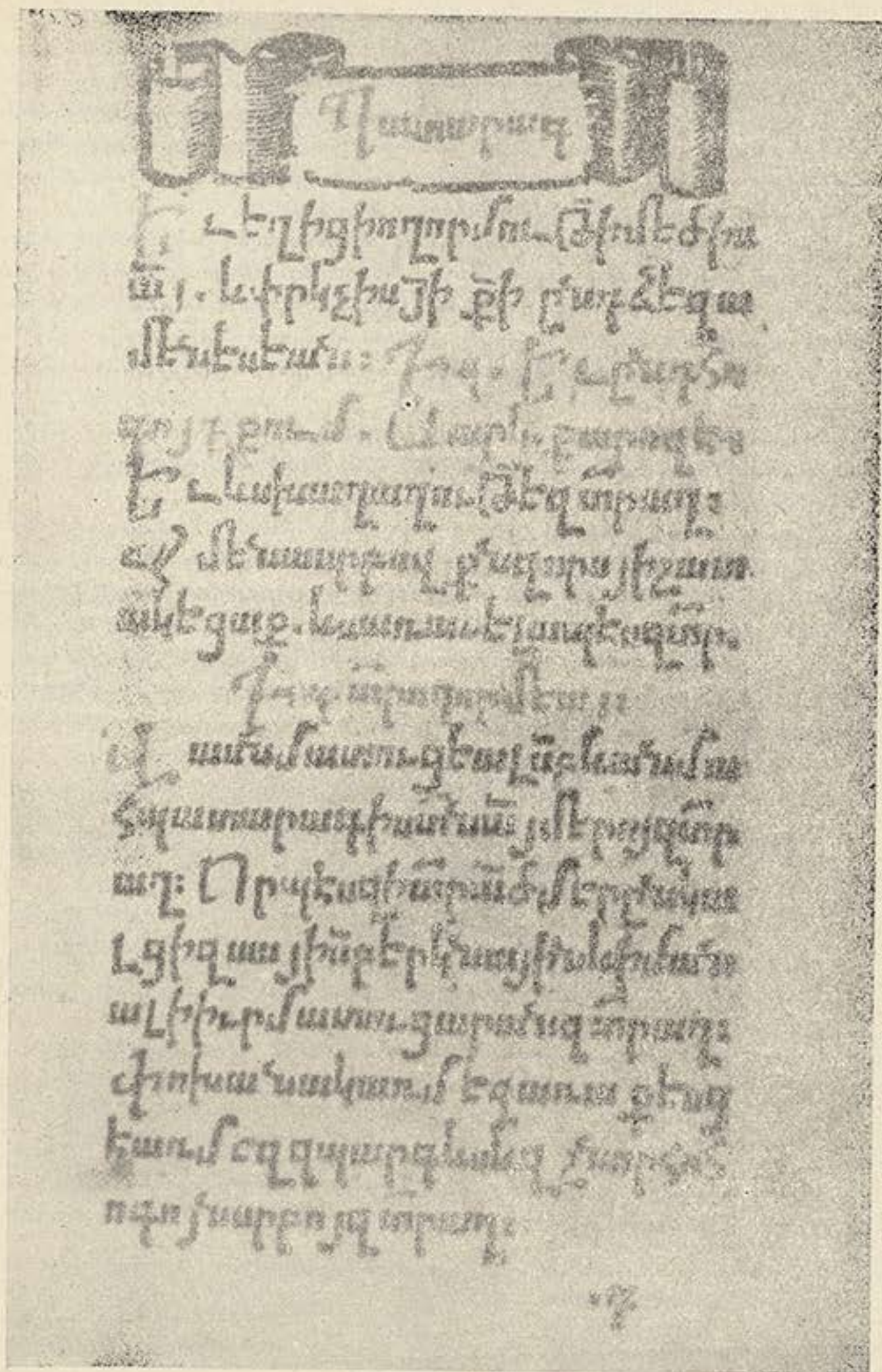
1. Ուրբարագիրք
2. Պատարագատետր
3. Աղբարք
4. Պարզառումար
5. Տաղարան
6. Վասն զանի

⁸ Պարզառումար-ի տպագրության տարեթվի մասին «Մշակի» և «Հորիզոնի» միջև մղված բանավեճին ծանոթացողը չի կարող չնկատել «Մշակի» հոդվածագիրների, այդ թվում Ս. Մալխասյանի հայտնած կարծիքների միտումնավոր բնույթը: Բանն այն է, որ 1912 թվականին «Մշակը» ուզում էր տեսնել իր հիմնադրման 40-ամյակը և այդ կապակցությամբ բոլոր միջոցներով փորձում էր «Հորիզոնի» կողմից պաշտպանվող հայ տպագրության 400-ամյակի տոնակատարությունը 1912-ից տեղափոխել 1913 թվականը:

⁹ «Բանբեր Մատենադարանի», № 7, վերը նշվ. հոդվածում (էջ 285, նկ. 4), 9—16 համարների շրջանակները:

Նկ. 1. Պատարագատեար-ի սկզբի էջը՝ երկրորդ ութնյակի (Պարգաստուժարի)
 № 11 շրջանակով

Նկ. 2. Պատարագատետրի-ի Դ ժամույի առաջին էջը, առաջին ութնյակի (Ուրբաթագրքի) № 2 շրջանակով

Այս հաջորդականությունը, որքան էլ հակադիր է ընդունված պատկերացումներին ու տեսակետներին, ինչպես և մեր արած մե երկու եզրահանգումներին, հիմնված է միանգամայն ակնառու փաստերի վրա, յուրաքանչյուրը կարող է համոզվել դրան՝ բննելով և համեմատելով Հակոբի տպագրությունների շրջանակները¹⁰: Ուստի փաստ է, որ 1512-ի տպագրություն համարվող Պարզատումար-ը 1513-ի համարվող Պատարագատետրից հետո է տպագրվել, որ նշանակում է, թե այս երկու թվականներից մեկը ճիշտ չէ¹¹:

Պարզատումար-ը հիշատակարան կամ հրատարակության հատուկ թվական չունի, ինչպես Պատարագատետր-ը: Պարզատումար-ի ճակատին դրված 961-ը հատկապես իրրե տպագրության թվական չէ դրված, ու թեև շատ տրամաբանական է այն նաև տպագրության թվական համարելը, բայց և այնպես դա սոսկ հավանական ենթադրություն է և ոչ ավելին: Ի վերջո, հնարավոր չէ բացառել այն հանգամանքը, որ օրացույցը շնայած իր ճակատի 961 (1512) թվականին կարող է ավելի ուշ տպագրված լինել: Հիշենք, որ Աբգար Գալիի Պարզատումար-ը շնայած ճակատի 1014 (1565) թվականին տպագրվել է 1017 (1568)-ին¹²:

Այս ասելով հանդերձ մենք բնավ չենք պնդում, որ վերջնականապես մերժվում է Պարզատումար-ը 1512-ի տպագրություն համարելը: Թեև շատ ավելի հաստատ է թվում Պատարագատետր-ի 1513-ը, բայց, այնուամենայնիվ, դուրսնությունը այս դեպքում էլ չի խանգարի գործին:

Միակ ստույգն առայժմ գրքերի տպագրության վերը բերված հաջորդականությունն է և այն, որ հիշյալ երկու թվականներից մեկը ճիշտ չէ: Մնացածը լրացուցիչ բնություն և ճշտման կարոտ է:

Р. А. ИШХАНЫАН

К ВОПРОСУ О ДАТИРОВКЕ ДРЕВНЕЙШИХ АРМЯНСКИХ ПЕЧАТНЫХ ИЗДАНИЙ

Р е з ю м е

Из изданных армянским первопечатником Акопом Мегапартом книг датированы только две: «Парзатумар» («Святцы») — 1512 и «Патарага-

¹⁰ «Միտն» ամսագրի (Երուսաղեմ) 1965 թ. 3-րդ համարում (էջ 86) մեծարգո Ն. Նպիտավականը (Պողոթյանը) ճիշտ է համարում հակոբյան հրատարակությունների տպագրման հաջորդականությունը որոշելու մեր առաջարկած եղանակը: Նա նույնպես հայ հնագույն գրքերի վերը բերված հաջորդականությունն է սահմանում: Միաժամանակ, հողվածագիրք միակ ճիշտն է համարում Պատարագատետր-ի 1513-ը, իսկ նրանից հետո տպագրված Պարզատումար-ի 1512-ը չի գիտում իրրե տպագրության տարեթիվ: Բայց քանի որ 1513-ի Պատարագատետր-ից առաջ տպագրվել է Ուրբարագիւլ-ը, հարգելի բանասերը եզրակացնում է, որ հայկական տպագրության սկիզբը գարձյալ մնում 1512-ը:

¹¹ Մեր նախորդ հողվածում արված ենթադրությունները Ուրբարագիւլ-ի տպագրության մուտավոր թվականի, Հակոբի տպարանի գործունեության տևողության և հայ տպագրության սկզբնավորման մասին, որոնց հիմքում ընկած էր Պարզատումար-ը 1512 թ. տպագրություն համարելը, այժմ կասկածի տակ են առնվում, քանի որ կասկածի տակ է առնվում (եթե շատեր մերժվում) Պարզատումար-ի տպագրության այդ ընդունված թվականը:

¹² Աբգարյան Պարզատումար-ը հիշատակարան ունի, ուր նշված է տպագրության ՌԺԷ (1017=1568) թվականը, որից ենթադրվում է, թե գրքի ճակատի ՌԺԳ (1014=1565) թվականը ձեռագիր Պարզատումարին-ն է:

тетр («Требник») — 1513 годом. Когда автор настоящей статьи определял очередность печатания этих книг (см. «Банбер Матенадарана», № 7, 1964), у него под рукой не было «Патарагатетра». Место «Патарагатетра» среди остальных четырех книг он определил предположительно, исходя из проставленной на ней даты, согласно которой эта книга должна была быть издана после «Парзатумара».

Изучение полученной из Иерусалима фотокопии «Патарагатетра» дало возможность уточнить очередность печатания книг Акопа.

Пока достоверна следующая очередность печатания книг Акопа: «Урбатагирк», «Патарагатетр», «Ахтарк», «Парзатумар», «Тагаран».

R. A. ICHKHANI AN

A PROPOS DE LA CHRONOLOGIE DES INCUNABLES ARMENIENS

Hormis le „Parzatoumar“ (Calendrier ecclésiastique) et le „Pataragatetr“ (Missel), respectivement de 1512 et 1513, les incunables dus au premier imprimeur arménien Hakob Méghapart ne mentionnent pas la date d'édition. L'auteur de l'article qui se proposait, dans „Banber Matenadarani“ no. 7, 1964, de rétablir l'ordre de parution des publications de Méghapart, ne disposait pas encore du „Pataragatetr“ qu'il considérait, vu la date qu'offre ce dernier, comme postérieur au „Parzatoumar“. La photocopie reçue de Jérusalem révéla, après examen, que le „Pataragatetr“ suit le „Ourbathaguirk“ et précède le „Aghtark“, lui-même antérieur au „Parzatoumar“.

Ainsi, la succession chronologique des livres publiés par Hakob Méghapart est la suivante: „Ourbathaguirk“, „Pataragatetr“, „Aghtark“, „Parzatoumar“, „Tagharan“ (Livre des Chants).

